

1250.

TOPIC: ORAI HISTORY OF NADAIA.

INFORMANT: RATU MELI NAWAQALIVA

PLACE OF ORIGIN: NADAIA

NADARIVATU

PLACE OF INTERVIEW: NADAIA

DATE: 12 / 8 / 86.

INVESTIGATOR: AKARIPA BIIITAKI

Tv

Vinaka, keirau na vakarau veitalanoo tale ogo kei Ratu Meli Nawaqaliva, na turaga ni Nadala, mai Nadarivatu ka turaga na Tui Nubu, ka keirau veitalanoo tiko e na i ka tinikaruanisiga ni vula ko Okosita, tinikaciwawaluwagavulukaono. Ka keirau na veitalanoo tiko mai Nadala mai Nadarivatu. Keirau na veitalanoo tiko me baleta na i tukutuku makawa ni vanua. Vinaka vakalevu Ratu Meli, au kerea de rawa ni o ni talanoataka sara mada ki vei au, na i tekitekivu, se na i talanoo sara mada vei au, na i tekitekivu se na i talanoo ni tukutuku makawa ni vanua ko Nadala, mai na kena o ni sa rogo i talanoataka oti, se o ni a sa kila oti. Vinaka vakalevu.

Vinaka vakalevu. O au ogo na turaga na Tui Nubu, na noqu lewe ni yavusa e tinikarua. Na noqu vu o Tui Nubulevu. O Tui Nubulevu ogo, e lako sara ga mai Nakauvadra. Ni sa lako

mai Nakauvadra, na nona i tikotiko mai Nanukulevu. Na vanua oqo e a caka kina na livaliva e na vica wale ga na yabaki e se qai oti oqo. Ia, e gole mai vei Tui Nubulevu e sa mai vakawati. E watina e dua na yalewa, na yacana o Adi Maira. Ni sa vakawati o Tui Nubulevu, e va na luvena. Na i matai ni luvena o Navukula,
-- O cei?

O Navukula. Na i karua ni luvena o Sivanigolo, sa i koya na noqu vu o ^{Sukanaqoro} ~~Sivanigolo~~. Na i katolu ni vu o Tibinaliva, e sa i koya oqori na nodra vu na turaga ni Cawanisa. Na i ka va ni luvena, ko Adi Sovanatabua, oqo ka laki vakawati ki Nakauvadra, ka tinadrau na Ciri. O Cirinakaumoli, kei Hakausabaria, o rau na Ciri. Ni sa oti oya, e sa qai lewa o Tui Nubulevu me sa buli e dua na turaga me Tui Nubu, mai na gauna oya. Oya, e veibuli na vu, e sega ni veibuli na tamata. E sa qai lewa o Tui Nubulevu, me sa buli o Sukanaqoro, na i karua ni luvena, me Tui ni yavusa ko Nubu. E sa oso tu mai Qalinisavu. O Qalinisavu oqo na kena i balebale o Qalinisavu, e ra qali mai kina o ira na lewe ni tinikarua na yavusa, me ra qali ka ra qai savu tale, e kena i balebale e ra savu tale ki na vanua e ra qali mai kina. Ia, e ra sa mani tiko ga na lewe ni mataqali, ni lailai na vanua, e ra sa tiko ga o ira e nodra na vanua, ka ra sa savu yani o ira na veimataqali tamata na qai Nubu, e so e tiko mai Nadroga, e so e tiko mai Iau, e so e tiko mai Kadavu, e so e tiko mai Tailevu. E sa rui lailai na vanua, e sa rauti keimami ga na tiko makawa kina. Ia, ni sa buli o Sukanaqoro, e sa bera mai o Navula, e sa mani lai tauca na nona lewa, e dua na vu mai na mataqali o Nabuto, na yacana o Saubale. E kena i balebale na

saubale, e kena i balebale e na vosa vakanubu, e sautaka tiko na ^{ICOMA} ~~love~~ ni yavusa oqo. E sa o koya oqo, e laveta na bilo ni yaqona ka solia vei Sukanaqoro, me sa Tui ni Yavusa o Nubu o Sukanaqoro, me vaka e sa tiko sara ga e na gauna oqo. Io, o keimami na kai Nubu, e sega ni veibuli na ~~vanata~~, e veibuli ga mai na vu, ka yacovi keimami mai oqo na tamata. E tiko saraga, e sa i tikotiko ni Tui Nubu, e na mataqali o Naqeraqera, ni sa buli mai na Tui. E tu na kena i vakaraitaki e matata tu, ka sa kila tu na turaga o Ratu Sukuna e na gauna e a Turaganivalu kina, ka laki raica i matana ka kila, ni sa ka dina taucoko. E tu na tanoa, e ra vakadia tu na bilo, mai na lora ni dua na ^{tadevo} ~~tanoa~~ e tu i kea, na vanua e ra dabe tu kina o ira na vu. E tu na kena i vakaraitaki, e matata tu ni tu e na gauna ni kua. Na vanua e taki kinana wai, e tiko e dua na tamata e laki taki mai kea, e maca na wai, o Naqalimaca. Na kena i balebale naqalimaca, e sa maca sara ga na wai e na gauna e taki kina na wai, e na gauna e taki kina na wai, me lako mai, me mai vakayagataki na wai ni yaqona. E dau maca na wai oqo, e kena i balebale, o naqalimaca, e taki na wai, e maca. Ia, ni sa caka na Veitarogi Vanua, e na yabaki duanaudolu ciwanadrau ruasagavulukaono, e sa taura tu ga na i tutu vaka Tui Nubu, na mataqali o Naqereqere, ni sa gunu rawa mai na vu, me yacova mai na siga ni kua.

-- Vinaka, e rogo vinaka sara na nomuni vakamacala na qase. Me vaka ni tekivu na nomuni talanca, o ni talanoataka tiko kina, ni a tekivu na i yavu tamata e a lako mai oqo, e na tinikarua na yavusa. O ni kila tiko beka, se na tinikarua na yavusa

se o cei so na yaca ni yavusa ka ra lewe tinikarua ogo?

E sega ni yavusa, e tinikarua na mataqali, me qai dua na yavusa.

Ia, o keimami na kai Nubu, o ira na Isireli, e tinikarua na

mataqali, me qai dua na yavusa. E vaka tale ga kina na kai

Nubu, e tinikarua na lewe ni neimami mataqali, me qai dua kina

na yavusa. Na i matai ni mataqali, o Namoroti, e turaga tiko,

-- O Namoriti?

Io, e mataqali tiko. E kena i karua, o Naqereqere, e turaga tiko

ka taura tiko na i tutu vaka Tui, e na yavusa ko Nubu, e na gauna

ogo. E kena i katolu o Lega, na matanivanua.

-- O Lega?

Io, o koya na matanivanua. Na kena i kava, o Tabukanikani, na Bete.

-- O Watabukanikani?

Io, o koya na Bete ni vanua. E kena i kalima, o Nabouta. E

kena i kaono, o Nadala, na Liga ni Kau, na Bati. Na kena i

kavitu, o Nubuiluva, o Matakisau. E kena i kaciwa, o Navitini,

na Kuanisavasava. Na i katinikadua, o Kete, o ratou ogo e ratou

dau qaravi koya na turaga.

-- O cei?

O Kete. E tolu na mataqali e sa kawa boko, e sa sega ni curu

e na Veitarogi Vanua.

-- E sa vinaka, na nomu tukuna toka na Moroti, na nodra tauyavutaki tiko na, o ratou na mataqali o Namoroti, e rawa ni o ni talanacataka,

me vaka ni daru katokatonu tiko ogo e na vukudra na gone, e ra

na qai rogoca na nodaru veitalanoa e na dua na gauna mai muri,

de o rawa ni o talanoataka ki vei au, o ratou na mataqali o Namoriti, na cava sara mada na nodratou i tavi ki vei ira na turaga?

O ratou oqori, e ratou wili talega vakaturaga. Baleta ni a vakawati o Tui Nubulevu, na i matai ni luvena o Moriti, na i karua ni luvena o Sukanaqolo, e sa qai mani vuki ga na kena lewa, me sa qai lokuci me caka na veibuli, me ra buli kina na vu, e mani bera mai ko Namoriki, sa mani qai tauca mai na nona lewa, na mataqali o Nabuto, e sa mani lewa o Saubale, me sa buli ga o Sukanaqoro, ni sa taravi koya, ni rau veitacini, ni sa bera mai o koya. E sa wili tale ga me turaga, o koya.

-- O ni rawa ni tukuna ki vei au na yaca ni nomuni mataqali?

Na yaca ni noqu mataqali o Naqereqere. ~~XXXX~~

-- Erawa ni o ni tukuna ki vei au, se na cava na nomuni tavi vakavanua?

Na noqu i tavi tiko ni kua, niu sa turaga tiko k ni kua. Au se turaga tiko ga mai liu, me yacova mai na gauna oqo.

-- O koya o ni qai tukuna tiko i muri, ko koya na i katolu ni mataqali o Nalega, ~~na i kaxixi~~ o ratou na matanivanua. O ni rawa ni o ni talanoataka ki vei au na nodra i tavi dina?

Na nodra i tavi dina na matanivanua, ni sa dau gunu oti na ~~matanivanua~~ turaga vakavanua, ni sebera ni gunu, e sa lako mai na matanivanua, me mai solia na bilo vua na turaga me gunu oti, maroroya tale na bilo. Ia, kevaka e dua na ka e ra vinakata, na lewe ni yavusa, e ra na vosa vua na matanivanua, kauta vua na turaga. Vosa tale mai na Turaga, ki vua tale na matanivanua,

matanivanua ki vei ira na lewe ni yavusa. O koya e kauta tiko na i tukutuku. E kauta mai, e kauta lesu.

-- O ratou na mataqali na Tabukanikani? E ratou tukuni tiko o ratou oqo ni ratou Bete, e rawa ni o ni vakamacalataka mada na nodratou i tavi dina?

Na Bete, na nona i tavi dina, ni bera ni matua na nona kakana, e ratou na taura mai, e ratou kania e liu na kena kakana, caka e dua na kena yaqona vakavanua e ratou gunuva, qai muri kece na kena soli. Ni sa vakarau caka na kelikeli, e ratou na tea e liu e dua na i teitei e qai muri kece o ira na nodra na lewe ni yavusa. Oya na nodra i tavi tiko o ira na Bete. E na caka e dua na kena yaqona, e ratou na sevuraka, e ratou na vakayacora na vo ni kena veitavi kece.

-- Ni rawa ni o ni tukuna ki vei au, se na cava sara mada na kena i balebale ni ka o ni se qai tukuna oqo ri. Ni ra na tea tiko i liu na kena i tei, ni sebera ni ra?

Baleta o iratou e ratou lewa na veika taucoko. "a kakana e matua, kei na kakana e sebera ni matua, e ratou na lewa taucoko tiko, ka ratou na kila tiko i liu. E na sega ni rawa vua e dua na tamata me kania vakaveitalia e dua na kakana, ni sebera ni ratou kania o ratou na Bete. Na kakana e tei mai na loma ni dua na yabaki. E ratou na kania rawa, me ra na qai kana i muri o ira na veivo ni yavusa. E ratou na teitei i liu, e ra na qai teitei i muri o ira na vo ni veiyavusa. Baleta o ratou, e ratou Bete ni yavusa.

-- E rawa ni daru toso mai vei iratou na mataqali oqo na Nabuta, Nabuta.

-- E ratou tukunitiko ni o ratou na Nabuta?

O ratou oqori na Bouta, na kena vosa vakabau na Bouta. Na vosa vakanadala, na d~~an~~u. Na nodratou i tavi o ratou oqo, ni sa mate na turaga, e ratou na lako mai, e ratou na laveta, e ratou biuta e na kisi, e ratou lai buluta. E sega ni dua na tamata e na tara, me na lai buluta.

-- E nodratou i tavi sara tiko ga?

Oya e nodratou i tavi na Bouta. Na bouta oya, na vosa vakabau. Na kena vosa vakanubu, na d~~an~~u.

-- O ratou na mataqali na Nadala, e ratou tukuni tiko ni liga ni kau. Na cava beka na kena i balebale oqo?

Na kena i balebale oqo, ni sa mate e dua na turaga, e ratou na mai tu sara ga e na vanua e mate kina na turaga, me ratou na mai yadrava tiko, me kua ni dua na tamata e vosa, kua ni dua e vakasausa, e na nodratou i tutu vakabati. Kevaka e ratou mokuta e dua na tamata, e sega ni dua na kena leqa.

-- Oya kevaka e dua e vosa?

Ke dua e vosa, se e cakava e dua na i vakarau me sa mate na turaga, e ratou na rawa ni mokuta me mate, e sega ni dua na kena veilewai, mai na i yatu vakavanua.

-- Na yaca oqo na d~~an~~u, e dua tiko beka na kena i sema o koya e vakayaca tiko kina na koro mai Nadala se e sega?

Au nanuma ni sega. E sa yaca ga e sa ra bulia na kena qase, mai liu e sa o koya tiko ga. E sa ra kila vinaka tiko ga na qase na kena i balebale, baleta ni dala. Au na sega ni rawa ni cavuta kina e dua na ka, niu sega ni taura rawa.

- E yaco mai vei iratou mai Nabouluva, o ratou na Matakisau ?
O ratou oqori na Matakisau, kevaka e sa caka e dua na bose soqoni vakavanua e ra veicurumaki na tamata, e ra soqoni vaka vanua, o ratou oqori e ratou na tarogi. E dina ni dua na nodratou i cili, ni yaco mai e dua na vulagi, se e dua na matanitu vakavanua, e ra na tarogi, 'i vei na neitou i cili'?
E ratou na lako mai o ratou oqo, me ratou na wasea na i cili.
E ratou na tuvana na vanua me ra na vakaicili kina me ra tiko kina, E ratou na tarogi ga o iratou na matakisau. Ni ratou mata tiko ki sau.
- E vakacava o ratou na mataqali oqo, o ratou na Vuanisalu?
O ratou oqo, e ratou dau kauta tiko na salusalu nona na turaga.
E ra lako e na dua na vanua, e caka kina na meke, e na taura tiko o ratou na kena salusalu, vata kei ra kena waiwai.
- Na cava e ratou na vakayacora kina?
E ratou na vakayacora kina, e ratou sa na qai lako mai, e ratou vakasalusalutaka na turaga, e ratou na vakawaiwaitaka na yagona, e ratou cakava na masi, me vakasulutakina, e ratou lako. Ni suka tale mai, e ratou na quaraka tale na yagona, luva na masi, na veika taucoko va oqo.
- E vakacava o ratou na mataqali o Nakete, ko o ratou na qarava tiko na turaga. Na cava sara mada e ratou na qarava tiko vua na turaga?
O ratou oqori, na veika kece e na caka e na loma ni yavusa, me ratou na raica tiko, o ira kece me ra vakarau vakavinaka kece, o ira kece na lewe ni mataqali, me ra dui kila tiko na

nodra dui tavi dina vakavanua, e na gauna e caka kina na soqo. E ratou na raica tiko, me na tu vakadodonu tu na veika kece vakavanua. Me kua ni dua na ka me na vuki baleca.

-- Vinaka, ni sa yacova mai e dua na gauna na nodaru veitalanoa, o ni sa mai tukuna toka ni sa mai, ni sa yaco na gauna, me ra sa veisebayaki o ira na i lala oqo, ko ira na mataqali. E so e ra gole sobu i Nadroga, e so e gole i Iau, e so e gole i Kadavu. E rawa ni o ni vakamacalataka na ka oqo, na cava na vu ni nodra lako?

Na vu ni nodra sa gole o ira oqo, vei keda na i taukei e Viti raraba, e levu duadua na tiki ni qele e na yavusa o Nubu. E kena i balebale, o Tilivalevu, e levu duadua na kena qele. Ia, ni ra sa wasei o ira mai na veimataqali, e sa mani lailai na qele, sa levu na tamata. Ia, e sa ra qai tala, ka ra dui lewa ga na vanua e ra dui gole kina. Ia, ni sa ra gole oqo, me sa ra lai tiko e na vanua e ra gole kina, e sa mani soli vei ira na qele, baivatu kawa, e ra tarata kaukauwa e na gauna oqo. E na gauna sara ga au vosa tiko kina oqo, e ra tamata kaukauwa, E ra tamata vuli vinaka, e ra qai tamata kaukauwa, e ra rawata vakavinaka na nodra bula e na vanua e ra tiko mai kina. O ira na taukei ni vanua e ra tiko mai kea, e ra tamata malumalumu cake. E ra sega ni tamata vuli, e ra sega ni tamatax vuli vinaka, e ra sega ni tamata kaukauwa, e ra sega ni tamata liga lala.

-- E rawa ni dua na kena i vakaraitaki o ni rawa ni o ni vakaraitaka kivei au?

Na kena i vakaraitaki, o ira kece na....., e dua e tiko sara mai ogo mai Nayavu, e ratou cakacaka kece tiko ogo i valenivolavola. Na i matai o na qse, e dua na turaga ni Kadavu, e turaga sara mai Nabukelevu, o Jōji Cavalevu, e toka sara ogo i valenivolavola, e Sekereteri Tudei tu na i Taukei. O ira kece ogo na vanua e ra dui lako kina, e ra tamata qaqax kece, e ra tamata liga kaukaua kece. E ra tamata vuli vinaka kece o ira na dra nei Tui Nubu, e ra sega ni ra tamataliga lala.

-- Vinaka, e rogo vinaka na nomuni talanoa na qase. Ni sebera ni tomani talan na nodaru talanoa, au na vinakata meu na kauti kedaru lesu tale mada e na i tekitekivu ni talanoa. Ni sebera ni ia na mai vakoro i Nadala, au kila ni levu na gauna, e da dau tekivu dina mai e na dua na vanua. E rawa ni o ni talanoa taka ki vei au, se e vei na vanua o ni a tekivu mai kina o Tui Nubu levu?

Sa vinaka. Na i matai ni koro, e na neimami sa tiko vata ogo e na aku ni kuila. Na koro mataqali o Qereqere, na nona koro o Tavua. E rau veivolekati toka ga kei Delanisavu, na vanua e a caka kina na veibuli. Na mataqali o Nabuto, e nona koro mai Natese. O rau ogo, e rau veivolekati toka ga, na kero ruarua ogo. E sega ni rau veiyawaki, baleta o Nabuto, e qarava tiko na turaga. E sautaka tiko na turaga, ia ni sa tau mai na lewa vaka matanitu, me ra sa cokocokovata na koro, ni sa yaco mai na gauna ni lotu, e ratou sa qai toki sara ki na koro i Bilia. O Bilia, e voleka tiko i Cawa, e na yavusa o Cawanisa. E ra tiko vata kece kina, o Cawanisa, o Nakainubu, na kai Taladrau ^{o ira} na kai

Nadrau, e ra tiko vata mai Biliala. Ia, ni sa baci tau tale na lewa ni matanitu, me sa baci toki tale na mataqali ni yavusa ko Nubu, me ra sa toki tale i Navai. Baleta me ra qaravi koya tiko na tabana ni koro mai Nadarivatu, na koro ni yasana mai Nadarivatu. E ratou sa mani toki sara mai kea na mataqali, o Naqereqere, na mataqali o Namoriti, kei na mataqali o Nabutu. E sa ra toki mai Navai.

-- E tolu na mataqali?

E tolu na mataqali e ra sa lai tiko mai kea. Vata kei na mataqali o Narokomai, e na yavusa o Nasomo. E ratou lewe va na mataqali e ratou tiko i kea. Ni sa dede na nodra tiko i kea, e sa baci tau tale na lewa ni matanitu, e tau tale na lewa ni matanitu, me cavu ko Navai, me lai ~~volekata~~ lako tale ki Nadarivatu, me lai volekata tale na valenivolavola k ni yasana. E biu mai ko Navai, e lako i Nadala. E dede na gauna, e sa rauta beka e yabaki vitu, se yabaki walu, e sa mani qai, kerei vakavanua, vua na turaga, e caka mai na bosa mai Vitogo, me sa toki na koro mai ^{Vatucere} Navai, me toki sara tale ki Nadala. E sa mani vakadonuya na turaga o Ratu Sukuna, me sa toki na koro o Vatucere, me toki ki Nadala, me yacova sara mai na gauna ogo,

-- Na cava na vuna e kerei kina?

E kerei kina ni lailai na koro i Vatucere. Ni sa na vakawati mai na tamata, ena lailai sara na koro cya. Ogo, e sa ra qai mani toki sara ki Nadala, sa qai mani wili tiko me koro ko Nadala, me yacova sara mai na gauna ogo.

-- Na kena mai vakayacani o Nadala, e dua tiko na kena i balebale

na vuki ni yaca ni mataqali, se e dua na ka o ni bau rogo i talanoataka?

E sega, au sega ni rawa ni taura kina e dua na kena i vakamacala. De ca niu na qai lasu, kau sega ni taura rawa kina e dua na kena i balebale, e ra na kila beka ga na qase, o au sega ni taura sara vakavinaka.

-- Na nomuni nanura, se na nomuni rogo i talanoataka na kena yaco rai na tarata e na vanua o Nadala, e sa bau dua na nodra lako mai, me sa e so e ra tiko rawa yani kina?

E sega, e ra cavu ga mai Dere, e ra lako sara mai e na koro i Nadala, e ra tiko sara ga kina o ira na tarata oqo. Ka ra tiko saraga kina me yacova mai na gauna oqo. O ratou kece na i taukei dina, e ratou a qai muri wale ga mai. Oqo, e ra toki tiko e na lewa ni matanitu.

-- Na mataqali o Naqereqere, e sa mai vakatawana tiko oqo o Nadala?

O Naqereqere, o Namoriti, o Nabuto, o Iewa vata kei Taladrau, e ra tiko vata tiko e na koro o Nadala. Me yacova sara rai na gauna ni kua.

-- Na cavana vuna, e ratou veitauriliga kina o ratou na veikorokoro oqo, me ratou rai toka i Nadala, ka ra sega o ira na veimataqali tale e so?

E dina vinaka sara na i talanoa oqori. O iratou na yavusa o Cawanisa, e taura toka na buli o tamadrato, e ratou toka ga i Watucere. Ni sa mate o tamadrato, e ratou sa toka saraga e na loma ni koro oqo. O ratou oqo, e ratou vasu toka i

Naqereqere, ~~ia~~ e ratou sa mani toka ga e navanua oqo. Ia, na mataqali o Taladrau, e tu vakacakacakatu na qase o Paula, ni sa mate, e sa tiko ga e na vanua oya.

-- Na qase o Paula, e cava ?

E kai Taladrau.

-- O koya me vaka me turaga tiko?

E sega, e sega ni turaga. E baleta ga ni a cakacaka tu, ni sa toki me ra toki i Nadala, e sa toki tale ga kina o koya. E sa wili tiko o koya me lewe ni yavusa e na koro o Taladrau.

-- Ko na kena sa mai tiko e vica na mataqali oqo, e na koro o Nadala, me yacova mai na gauna oqo. O ni qai raica lesu tale, e a so tale namataqali e ra a qai kurukumuni vata mai, me ra toso mai e na vanua ko Nadala?

E ratou sa qai toso yani, o ratou na i ~~haukei~~ dina ni mataqali. Na mataqali o Nadala, o ratou oqo e ratou vakaitikotiko mai Waidina.

-- Mai Waikubukubu?

Kei na mataqali o Naviriti, e ratou vakaitikotiko mai Waikubukubu. Ia, e nodratou na qele, e sa tawa na vanua oqo, e ratou qai gole mai, me ratou mai tikovata i Nadala, e na siga ni kua. E ratou a sega ni tiko kina e liu. ~~Maxkenaxixitaki~~

-- Na kena i tekivu ni nomuni talanca, o ni a talanoataka ki vei au na Tui Nubu Ievu. Na Tui Nubu Ievu, de rawa ni o ni talanca taka ki vei ave tiko dina na yacana?

E sega, na yacana dina ga o Tui Nubu Ievu, na kena i balebale, nubulevu, e levu, e sega ni lailai, e levu. Tui Nubulevu, e

kena i balebale oya, e levu taudua.

-- Oi, o Tui Nubu e?

Na nubu e nubu ga, qai levu ni levu. E Tui Nubu levu, e kena i balebale, na tamata e levu duadua e sega ni lailai.

-- Ni sa oti o Tui Nubu levu, e sa qai mai taura na nona i tutu o Sukanaqoro?

E qase vei Sukanaqoro o Navukula.

-- E rawa ni o talanoataka, na cava e sega ni tauri kina na i tutu nei Tui Nubu o Navukula?

E kena i balebale, ni sa yaco na siga me ~~se~~ caka kina na veibuli, e qai bera mai o koya. E sa oso tu na tamata mai Qaliniisau, ni sa ra wawa tu vakadede. E sa qai tau na nona lewa, o Saubale, o koya e sautaka tiko na lewe ni yavusa ko Nubu, me tucake o Sukanaqoro, me lai dabe e na nona i dabedabe, me sa na ciqoma na bilo ni yaqona e na soli ki vua. E sa bera mai o koya, e qai lako mai o koya, e sa oti na veibuli. Oqo na vuna e veisautaka kina o Saubale, na i tutu vakavanua, me yacova sara tiko ga mai na gauna ni kua.

-- E sa qai mani turaga kina o Sukanaqoro?

O Sukanaqoro na tacina.

-- Na nona i lakolako o Adi Sovanatabua i Nakauvadra, na nona vakawatitaki, e a caka vakacava. Me vaka e liu, e levu na gauna e dau caka tu na veidrotaki. E dau ia na veivaluvaluti, ko e lako kina e dua na marama. E rawa ni o ni talanoataka, au sega ni bau rogo i talanoataka?

Io, o keda, e na gauna ni kua, e sa caka tu na veidrotaki, e na gauna ni kua.

Ia, ni sa rogo tiko e dua na marama, se e dua na turaga, e liu, e sa na lako sara ga o x yalewa, me lai vatina o ka oya. E sega ni qai wawa tale. E sa na lako saraga, me lai vakawa kina, me sa lai nona saraga. E tautauvata va oya, o Adi Sovanatabua.

-- E lako ga e na nona sa vinakata?

E lako ga, e na nona sa vinakata me laki vakawati. E sa vakadonuya ga o tamana, e sa lako.

-- Mai na veiwekani e sa tiko oqo, ni sa vakawati o Adi Sovanatabua i Nakauvadra, ki na koro mai Nadala. E dua tiko na nomuni veiwekani e tiko, e tiko mai Nakauvadra?

Io, na noqu veiwekani ga, ni o rau oqo, o Dirinakaumoli, kei Nakausabaria, oqo o rau na noqu veiwekani, e rau vasu tiko i Nubu. E rau vasu sara tiko ga vei Tui Nubulevu. Vei rau na lewe rua oqo, o rau na veitacini. O rau oqo na Ciri, o rau oqo e rau vasu sara tiko ga i noqu koro. Oqo na noqu veiwekani.

-- O rau na ciri, o bau rogo i talancataka, e bau dua na luvedrau? E sega, au sega ga ni lai yacova na ka oqori. Na nodrau lai vakawati, se na luvedrau, au na sega ni via tukuna kina e dua na ka. De noqu cala niu na lasutaka.

-- Me vaka ni o ni tukuna tiko, na i lakolako e lako i Kadavu, vata kei Iau. Na nodra i lakolako oqo, o ni kila na gaunisala cava e ra muria?

Io, au sega ni kila mada . Baleta o ira na vu, kei ira na tevoru e ra sa via lako ga, e ra lako tu. Me vaka o keda na tamata e na gauna ni kua, e da sa qai sala waqa tu, da vodo e na basi, me da lako me da lai vakawati tu yani. Ia, o ira oqo, e sega.

E ra na vuka tu beka ga, e ra vuka me ra lako. Ni o ita na vu, e ra tevoru, e ra sega ni ra tamata.

-- Ni daru veitalanoa tiko oqo e na vukudra o ira na gone e ra na tubu mai e na dua na gauna mai muri. Na duidui ni tamata, kei na duidui ni vu, o ni rawa ni o ni talanoataka?

Ia, o ira na noda vu, e ra tevoru. O ira na kalou vu, e ra rawa talega ni ra vuka tu, e sega ni ra lako tu i yavadra. E sa vuka ga e dua oqori, e lai tu sara tu e na dua na yasa ni vanua. Ia, o keda na tamata e na gauna oqo, e sega, e sega ni rawa ni da vuka. E sega ni tautauvata, e rau sega ni tautauvata. Oya, baleta ni tevoru oya. O keda oqo e da tamata, oya na ka e rau duidui kina. E vakatokai tu, o ira na kalouvu, o ira na noda kalou vu. ~~xxx~~

-- Na Tui Nubu levu, e rawa ni o ni tukuna ki vei au, se o cei e tamai Tui Nubulevu?

Yalo vinaka, e sega ni rawa niu sauma oqori, e taro bibisara tiko oqori. Au sega ni kila se o cei na tamai Tui Nubulevu. Ia na ka ga au kila vakataki au, o koya e tiko ga na kalou i cake, e tiko i ra o koya. Baleta o Tui Nubulevu na gata, oqo o setani. E tiko ga i cake na kalou, e tiko i ra o koya.

-- Ekena i balebale, na nomuni talanoa tiko oqo, o Tui Nubulevu e a gata, ke va oya na noqu taroga?

Io, o koya e gata, e gata o koya.

-- Me vaka ni ra tuvani toka na veikorokoro mai Nadala, Navai, kei Nadrau, O ni rawa ni o ni talanoataka ki vei au, na vei wekani e tiko i Nadrau kei Nadala?

Ci, io o ira na noda e liu, me yacova tiko e na gauna ni kua, o keda ga, e da e da veiwekani mai Nadrala. Ni kua, e sa vei curumaki sara tu ga na dra, mai na yavusa o Nubu vata kei na yavusa o Taladrau, e na vuku ni yalewa. Na dra ga ni yalewa, na noda veiwekani. Ke o vinakata, meu tauru ira mai Nadrau, e vinaka cake, e vakatau ga mai vei iko. Baleta na vu ni nomu taroga e na vuku ni veiwekani,

-- Vinaka vakalevu, e rogo vinaka dina na nomuni talanoa. Me vaka e dua ga na taro e tiko oqo. E na veikorokoro e Viti, au dau rogoca ni dau tiko na koro e veitabani se e veitauvutaki kei na dua tale na vanua. E vakacava beka mai Nadala, e tiko beka e dua na veiwekani e va tiko oqo?

Io, e sa vinaka. O keimami na kai Nadala e sega. O keimami na tu e na loma ni vanua, e na yavusa o Nubu, na yavusa o Cawanisa, o Vadrasinga, o Qaliyalakina, e sega ni kilai kina na veitauvutaki se veitabani se cava. E sega ni tiko vei keimami na ka oya.

-- O koya na nomuni tukuna toka o ira na yavusa, o koya o ni se qaicavuta oti, o Namoriti, o Naqereqere, o Iega, e sa bau dua na gauna, e ra veiravuti ga vakamataqali, o ni sa bau rogo i talanoataka?

E sega. O keimami na yavusa o Nubu, keimami se tu vinaka sara ga mai e na gauna e liu, me yacova mai na gauna oqo. E sega ni dua me ra veimoku vakamataqali, se vakayavusa, e sega.

-- Ekena i balebale oya, e caka tu ga na veilomani?

E tu ga na veilomani mai liu, me yacova sara ga na gauna oqo. Na tamata kece e na yavusa o Cawanisa. O keimami se veilomani

tu ga mai e na gauna e liu, me yacova mai na gauna oqo. Vata kei na yavusa o Vatusila. Na yavusa o Vadrasila, se o Qaliyalatina, au sega ni bau rogoca vakadua, me fakoyani na yavusa o Nubu, me lai mokuta yani na yavusa oya. E keimami se veilomani tu ga mai liu, me yacova mai na gauna oqo. E sega ni dua na leqa me yaco, se cava tale.

-- Vinaka vakalevu. Me vaka ni ra dau lako toka na vu, e na gauna e liu, e ra dau vakayacataka na tamata, e dau vakaibalebale tu e na levu na vanua se cava tale. Ia, o koya na luvei Tui Nubulevu, o Navukula, o Sukanaqoro kei Tibinaliva. E rawa ni o ni talanoataka ki vei au, na yacana kei na kena i balebale? Taura mada o Navaukula, o ni sega ni bau rogo i talanoataka? Ie, sa vinaka, o Navaukula, e kena i balebale oqo o Navaukula, e kena i balebale tiko oqo, ni sa sucu mai o Navaukula, na kula na vosa vakasavatu na kula, na vosa vakabau na kaila. Ia, ni sa sucu mai o Navaukula, e ra kaila kece na tamata. Ni sa sucu mai na i matai ni luvena, ni tagane na gone e a sucu. Ia na kena vosa vakanubu, kula. O ka, e kula toka mai delana oya. Ia oya, e kaila toka mai kea. Ia o Sukanaqoro, e kena i balebale oqo, ni sa buli oti o Sukanaqoro, me Tui Nubu, e ra suka na lewe ni yavusa o Nubu e ra qoroqoro, e ra sa qoroqoro ga, ni sa buli rawa na Tui Nubu.

-- E cava na nomu vakamacalataki Sukanaqoro?

Ni sa buli oti o Sukanaqoro, e ra sa suka, e ra sa qoroqoro. E ra sa qoroqoro, e ra sa rarau, ni sa buli rawa na nodra Tui ni Yavusa.

-- E kena i balebale tiko oya, o ni tukuna tiko, ni a sebera ni a mai buli o Sukanagoro, e a yacana tiko beka ga o Sukuna?

E a sa yacana tiko ga o Sukanagoro, ia ni sa qai buli tale, me Tui ni yavusa ko Nubu, e ra sa qai sukanagoro, me ra sa qai qoroqoro ga. Ni sa qai bulirawa na nodra Tui ni Yavusa.

-- E vakacava o Tibinaliva?

O Tibinaliva oqo, e kena i balebale o Tinibaliva, e da dau raica tiko ni kua, ni tibi na liva ni dau tau na uca, oqori e sa qai o koya e yacana tiko kina o Tibinaliva. Na livaliva o koya e lako tiko oqo, na yasayase se na kurukuru. Oya na vu mai na yavusa o Cawanisa.

-- O Tilivasewa, e sewasewa, e kena i balebale oya e lailai. O Tilivalevu, e kena i balebale oya e levu. E lako o Tibinaliva me lako i Tilivasewa, ni vanua lailai, me rauti koya ga e lima ga na yavusa. E lima ga na mataqali e tiko i kea. O Tilivasewa, e sewasewa. O Tilivalevu, e levu, oqo na vosa vakanadala.

-- E vakacava beka na yacana na marama o Adi Sovanatabua?

O Adi Sovanatabua oqo, o koya e a kauta mai e dua na tabua. E sa tiko na toa mai Nakauvadra, na toa oqo, e a lako mai Toga, au se ga ni taura sara na cava e a caka mai Toga, e lako mai, e satiko mai Nanuvu, e sa lai nona i vakayadra tiko o Tui Nubulevu. Na yaca ni toa oqo, o Turukawa. E sa qai gole mai o Adi Sivanatabua, e taura mai e dua na tabua, dua na vuaka. O keimami na kai Nubu, e keimami i cavuti tu na tabua. Na tabua gona oqo, e a lai kena i kerei mai o Turukawa.

-- Oi, na cava e a kemuni i cavuti kina na tabua?

Baleta ga na tabua. Na tabua oqo e a kauta mai o Adi Sovanatabua, me lai kerei mai kina na toa vei tamana, o Tui Nubu levu. E qai lako mai oqo, lako mai o koya, yaco mai gaunisala, e malumalumu na vuaka. E sa mani sega ni mani rawa. E sa mani qai viki na vuaka oqo, me vatu. E qai kauta sara na tabua oqo, kauta sara ki vei tamana, vei Tui Nubulevu, ka lai tukuna sara vua, e talai au tiko mai na makubumu, mo mai solia na toa, me lai nodrau i vakayadra i Nakauvadra. E sa mani kauta mai o Adi Sovanatabua, kauta sara i Nakauvadra, lai solia vei rau na luvena, o Cirinakaumoli kei Nakausaba, o koya e a qai lai tagi toka mai i Vunibau oya, e a qai lai gole mai o Degei me vinakata o Degei me nona na toa oya, me nona i vakayadra. E sa qai rau mani cudru kina na veitacini. Erau sa yadra e na mataka, e sa yali na toa, e sa lai tago sara tiko mai vei ~~xxxxx~~ Degei. E na kena mataka ga oqori, e lako vei ganena, e mate. Na vu ni veisei e caka mai Nakauvadra, e baleta sara tikoga na toa.

-- Ia na kena lai kau mai na toa, mai Toga, e rawa ni o ni talanoataka? Au na sega ni via taura. Au kila, au na sega ga ni via taura.

-- Na cava na vuna?

Na na i talanoa ga au kila, au kila tu ga. E lai caka na veitiga mai Toga. Erau mani digitaki e lewe rua me rau lako i ke, me rau lako i Toga. Me rau mani lai wili mai e na veitiga mai Toga oya.

-- O ratou i caka oqo?

Io, e mani nodratou kina na qaqa. E ratou mani taura mai kina na tca oqo, e soli mai kina mai Toga na toa oqo. Keitou vei

wekani tiko vata kei iratou mai Toga, e na vuku ni toa ga ogo. E mani tauri mai na toa ogo, e mani soli rai vei rau, yaco i Nakauvadra, e tukuni sara vei rau, drau kauta sara i Nakauvadra na toa ogo, me lai soli vei Tui Nubulevu me nona. E yaco mai, e ratou biuta sara o ratou na kauta mai, rau yaco i Vatulevu, e rau moce i kea, e kauta sara na qase ogo, me kauta sara vei Tui Nubulevu me lai nona i vakayadra tiko kina. Ia, e rau qai rogoca o rau na ciri, e rau qai tukuna vei tinadrau, me lako mai na toa oya, me mai nodrau i vakayadra tiko. Na veivala i Nakauvadra oya, na toa ga. O koya ga oya na vu ni veivala, o koya me rau sa sai gole kina o rau na gone, me rau gole tu kina i valagi.

-- E rawa ni o tukuna, se o cei e a gole i kea me rau lai veitiqa i Toga?

Vosoti au, au sa sega ni nanuma na yaca ni tamata ogo. Au sa sega ni kila vakavinaka, o rau na a gole, ka nodrau i kaukau mai na toa. Na toa ogo o Turukawa. E rua na toa, e rau a tiko mai e na yavusa o Nubu. E dua o Turukawa, e dua o ^{Manu} ~~Manu~~ Manuciri. O ^{Manu} ~~Manu~~ Manuciri, ogo e a toa ga ni mataqali o Qereqere. Ia, ni sa mani dro o koya, e dua na vanua e a toka i kea. Okoya na i tokatoka ogo, na yacana o Natubatubatoka. Na i tokatoka mai Naqeraqera, o Natubatubatoka. E kena i balebale oya, e a dro kina na toa. Au kila ni so sara mai Kadavu, e ra lako yani i Nubu, e sa nodra manumanu tiko na toa. Ke so e nodra manumanu tiko na toa, e na so tale na veiyasai Viti, oqori e ra taka yani e na yavusa o Nubu e na mataqali o Naqeraqera. O Manuciri ogo, na toa yalewa

oqo.

-- Na cava na i balebale ni Manuciri ko e vakayacani tiko kina na toa oqo?

Na manu oya, e kena i balebale oya, e sa ciri, e sa dro. E sa tuba na toa, e sa dro na toa, me sa lako o Manuciri. E sega ni macala e lako i vei o Manuciri. E sega ni kila rawa o koya e dua na kena i vakamacala vei matou oya. E sa qai vaka tokai e dua na yavu, na i tokatoka e na mataqali o Tubatubatoa. Ni sa tuba na toa me sa lako, me sa ciri, e sega ni macala e sa lako i vei. E tu ga na nona yaloka, e ra biu tu na nona yaloka. E sa tawa na vanua o Qelenisavu, e ratou qai tukuna na lewe ni koro oya, o ratou mai Narokomai, mai na mataqali o Narokomai, mo yalovinaka sara, e a tukuna na noqu i tubutubu, mo moku kece na yaloka ni toa, me ra bulu kece vakadua, me kua tale ni dua me kune tale. E bulu, na kena i karua, na kena i vakaraitaki. Au sa tamata bula tu ga o au oqo, kevaka o na lai rai i kea, na vanua e caka kina na veibuli, e dua na bilo e va oqo, e na tadevo sara ga i cake, e na dela ni tadevo. Tatara sobu na ligamu, se ligamu me tatara sobu i ra oqo, o iko mo tukuna va oqo vua, "vatu ni lawa vatu, na tamata oqo e sa na vatu tiko e na mata ni lawa oqo". Vatu ni lawa, cabe cake mada mai. Oya na oliva levu, na ka loalca lelevu, e sega ni ka lalai, e na qasi sara ga mai. "Io, suka sobu tale". E na lesu sobu tale o koya.

-- Oi, e rogoca tiko o koya na noda vosas?

Io, e rogoca na noda vosas. Vatu ni loa, lako cake mada mai me keimamiraici iko mada, e na lako cake sara mai. Oya, e sa na qasi cake sara tu mai vakamalua na manumanu oqo.

-- E nona i vakavakacegu sara tiko ga i loma oya?

E yaca ni vanua ogo o Vatunilawa. Na kena vatu tiko na mata ni lawa ogo. E se qai vica ga na yabaki ogo, na kena tauyavu na koro o Qalisavu, e ratou qai tukuna o ratou. Ni kevaka e da sa moce e na vanua e tauyavu tiko kina na koro oya, ni sa tauyavu na koro e da sa tiko kina, oya e na cavu mai bilia, e ratou na qai kerea ~~na na~~ o ratou oya, na vasu i Naqereqere, me ratou siri sara ga e na dua na qele ni Saukelea, me ratou kana kina. E qai tukuna o ratou na noqu i tubutubu, ogo dou tiko e na vanua ogo, dou kana kina, dou tiko kina. Ni sa tara na veivalevale, ni sa tara i kea, ni ko sa vakarau moce o iko na vulagi, se o iko na i taukei, kua ni ko tukuna o iko, 'mada e dua na noqu i lokoloko meu moce mada'. E ratou na solia sara mai o ratou na gase na kali. "Qori, vakayagataka yani oqori". Na nomu davo ga oqori, na nomu sa davo mo moce oqori, o qai vuki mai oqori, na vatuniloa e davo sara tu ga i ulumu. O qai vuki mai oqori, e sa davo tu. O sa na qai tukuna me cake e dua na kena yaqona. Yalo vinaka, me sa vakasuka sara ga o Vatunilawa, e yacana tiko o koya ogo o Vatunilawa.

-- E dua tiko na kena i balebale, na nona dau cata tiko o koya na i lokoloko se cava?

E cata o koya na kena kerei na i lokoloko. E vinakata ga o koya, mo raica ga o iko na nomu i lokoloko, mo davo ga. Kua ni kerea, kevaka o sa kerea, o drau na davo vata ga e na bogi oqori. O ira na tamata lelevu, e ra rere saraga. E kena vatu tiko na mata ni loa ogo. Ni kua, kevaka o lako o na rawa ni raica.

Na mawe ni yavana o koya e lai takiva mai na waitui. Ia, ni kua e sa via duka, e sa sega ni laurai. Baleta ni sa duka tu, na ka oya e ra dau savata tiko ga o ira e ra tiko e na loma ni koro oya. E toka na vanua e dau dabe toka kina o Sukanakoro, e tu na vanua e dabe toka kina. E dua na vatu e se tiko mai liu, e se o koya tiko ga e se tiko mai liu. Ni kua e se rawa ni caka ni kua, au se mani tarova tiko. O via kana vuaka ga o iko e na dua na yakavi ga oqo, taura ga o iko e duana buka, o solia vua. E dua ga na tolo ni buka e sa mate tu. Na nomu buka oqo, me dua x mada na kequ vuaka. Na yaca ni qase oqo, o Qeu. O sa lako ga o iko ni kua, lako ga o iko, taura ga e dua na buka, o biuta, o tukuna va oqo, "yalo vinaka, me dua na kequ vuaka#x, na nomu buka oqori". Erua ga na jeini, e sa moku e dua na vuaka. O sa raica na vuaka, e vesu, o ira na yalewa, e ra vesuka na vuaka. Oqo, mai liu me yacova tiko mai na gauna ni kua. Ia, ni ratou sa gole mai o ratou mai Wainibuka, e ratou mai lisi tiko e na dua na vanua, au sa qai tukuna vei ratou, dou kakua sara ni qaravi Qeu. Kevaka o dou na qaravi Deu, na vuaka e na kania na kedatou i teitei. E sa vakatabui vei iratou me ratou qaravi Deu.

-- E vakacava o ratou mai Wainibuka?

O ratou mai Wainibuke, e ratou lisi toka oqo mai Vatumoce. E toka kina na qase oqo o Deu, e se tiko ga mai kina e na gauna e liu, me yacova mai na gauna oqo. Au sa vakatabuya me kua ni dua e qaravi koya, baleta na vuku ni vuaka, e na kania na i teitei.

-- E kena i balebale o Qeu e dau qaravi tu i lóu?
Io, e dau qaravi tu e liu. E kana vuaka tuga mai liu o Sukanaqoro
mai liu, me yacova tiko mai na gauna ni kua.

-- E kena i balebale oya, kevaka e dua e qaravi koya e na gauna oqo,
e rawa ni yaco tale ga vua na ka e a yaco tiko ki liu?
Au vakatabuga vei iratou na lisi toka oya, me ratou kakua ni
qaravi koya. Baleta na vuaka, me kakua sara ni volekata mai
na nodratou iteitei. Na nomudou qarava ni kua, na nomudou
lako ga i kea, na nomudou moku. Mai liu, o ira na yalewa, e ra
vesuka na vuaka. E sa saqa toka ga rai na loma ni kuro mai
loma ni koro, e lakoga mai, e biuta e dua na buka. 'na nomu
buka oqo, e sega ni dua na icoi ni keitou kakana e na yakavi
e daidai'. Tosoga e na vica na jeini, e vesu na vuaka, vavi
tale.

-- Vinaka vakalevu, o ni a qai mai rogoca toka oya, na domodra na
turaga na Tui Nubu, o Ratu Meli Nawaqaliva, ka keirau veitalanoa
tiko e na koro o Nadala mai Nadarivatu. E sa mai yacova tcka
oqo na nona yabaki vitusagavulukalima na turaga na Tui Nubu.
Vinaka vakalevu.

SA OTI.